

УДК 37.034+378.14

О. А. КУЗНЕЦОВА

м. Миколаїв

ДОСЛІДЖЕННЯ КАТЕГОРІЇ «СТАВЛЕННЯ» У НАУКОВІЙ СПАДЩИНІ В. О. СУХОМЛИНСЬКОГО

У статті аналізуються категорія «ставлення» через науковий погляд В. Сухомлинського. Розглядаються форми її прояву – раціональна, емоційна та поведінково-діяльнісна. Головна увага у статті приділяється поглядам Василя Олександровича та його ставлення до людей, предметів, явищ, фактів, подій навколишнього світу.

Ключові слова: категорія ставлення, особистість, форми прояву категорії.

Постановка проблеми. Одним із завдань виховання (що характеризує його суть) є формування в підростаючого покоління ставлення до предметів, явищ, фактів, подій навколишнього світу, у тому числі і по відношенню до себе, тобто виховання «людини культури», що поєднує у своєму мисленні та діяльності різні культури, форми поведінки та моральні цінності.

Для розкриття сутності заявленої теми здійснено аналіз наукової літератури, а також досліджено наукову спадщину В. Сухомлинського.

Аналіз досліджень і публікацій. У сучасній психологічній науці загальноприйнятою є теза про те, що категорія «ставлення» є найбільш змістовною для визначення конкретної особистості. Психологи, які плідно займалися питанням ставлення особистості (Л. Божович, В. Мясіщев, Д. Узнадзе, В. Ядов та ін.), виходили з відомого положення Б. Ананьєва про роль ставлення людини до себе як найважливішого фактора виникнення та стабілізації єдності особистості [1].

Психологічна природа ставлення достатньо складна й різноманітна. Одні дослідники (В. Мясіщев, В. Ядов) пов'язують її з активністю, інші (Л. Божович, Ю. Приходько, Г. Щукина, Н. Морозова, В. Мухіна) – з емоційною сферою, з формою психічної діяльності, найбільш представленою в мотиваційно-емоційній сфері особистості (К. Альбуханова-Славська, А. Леонтьєв, Е. Рубінштейн). Ставлення розглядають як мотиваційно-емоційну спрямованість активності особистості (В. Вилюнас, С. Крягжде, В. Мясіщев, Е. Ширяєв, В. Ядов, С. Якобсон).

У змісті державної «Програми національного виховання дітей та молоді в Україні»

передбачено формування у молоді ціннісного ставлення до суспільства та держави, людей, себе, природи, праці, мистецтва, що в останні роки посилює інтерес науковців і практиків до проблеми ставлення особистості до навколишнього світу. Ці питання досліджували науковці Т. Андрющенко, О. Башмакова (ціннісне ставлення до здоров'я), І. Бех (ставлення у контексті розвитку образу «Я» особистості), І. Лапченко, Н. Трофименко (ціннісне ставлення до себе та ровесників), О. Колонкова, В. Маршицька, О. Половіна (ціннісне ставлення до природи), Д. Корольов, Є. Кузьменко (емоційно-оцінне ставлення до життя), О. Морозова, О. Коваленко (емоційно-ціннісне ставлення до навчальної діяльності), К. Шевчук (ціннісне ставлення до рідного краю), І. Сергієчко, І. Стовбун (ціннісне ставлення до іншої людини), М. Лемківський, С. Омельченко (ціннісне ставлення до праці) та інші.

Виклад основного матеріалу. Ставлення – це суб'єктивна сторона відображення дійсності, результат взаємодії людини із середовищем. З точки зору психології, ставлення – це взаєморозташування об'єктів та їхніх властивостей. Ставлення може мати місце як між мінливими об'єктами, явищами та властивостями (наприклад, будь-який закон як сутнісне відношення між явищами), так і в ситуації виділеного, незмінного об'єкта до інших об'єктів, явищ, властивостей (наприклад, ставлення суб'єкта до системи освіти).

Відомий вчений-психолог В. Мясіщев не дарма визначав особистість як «ансамбль ставлень», де у процесі розвитку людини відбуваються два паралельних процеси:

Накопичення знань про світ, навикчок та вмій – їхнє застосування в житті, на практиці, засобів їхнього отримання. Це справа навчання.

Процес формування ставлення до придбаних людиною знанням, умінням, навичкам їхнього отримання.

Формування свідомого ставлення до об'єкта пізнання та дії пов'язано з розвитком усіх компонентів системи стимуляції. Усвідомлення свого ставлення до навколишнього народжує відповідні почуття та емоції, які, у свою чергу, стимулюють діяльність і впливають на розвиток спрямованості особистості.

Категорія «ставлення» розглядається в педагогіці теорією та методикою виховання. Виходячи із тлумачення терміну «виховання» у широкому соціальному аспекті, де йдеться про виховний вплив на людину всього суспільства і всієї дійсності, яка містить у собі не лише позитивну спрямованість, а й конфлікти та протиріччя; де особистість може не тільки формуватися під впливом соціального середовища, а й деформуватися, або, навпаки, загартуватись у боротьбі з труднощами, «робити саму себе» – ми робимо висновок, що все так чи інакше впливає позитивно, або негативно на формування ставлення особистості до світу, тобто на її виховання.

Отже, сутність виховання як суспільного явища має своїм призначенням формування в підростаючого покоління ставлення до навколишнього світу, і його специфіки, яка полягає в тому, що він є процесом розвитку цих ставлень.

Досліджуючи наукову спадщину В. Сухомлинського, ми не знаходимо прямого звертання вченого до категорії «ставлення», але вона проходить червоною ниткою через праці Василя Олександровича, розкриваючи його власне ставлення до людей, предметів, явищ, фактів, подій навколишнього світу. Він зазначав, що у вихованні немає дрібниць, і що людину не можна виховувати «по частинках»: «У вихованні всебічно розвиненої людини, взагалі немає нічого другорядного, все тут важливе, і коли що-небудь упущено або зроблено неправильно, руйнуються основи гармонії, якою є всебічний розвиток як єдине ціле» [6, 83].

Десятиліття педагогічної практики допомогли йому знайти впевнене знання й уявлення про те, що є справжньою метою процесу виховання і як її досягти. Для нашого дослідження безцінною є праця В. Сухомлинського «Як виховати справжню людину», де у

вступі вчений зазначає: «У заголовок винесено слова – справжня людина. Це означає, що сам процес виховання розглядаємо як прагнення до ... ідеалу, – живому образу тієї людини, яка втілює в собі досконалий ставлення ідеального суспільства» [2, 5]. «Щоб моральний ідеал став реальністю, треба вчити людину правильно жити, правильно діяти, правильно ставитися до людей і до самого себе» [2, 6]. Цей твір – яскравий взірець повчальної літератури, який містить і пряме повчання, й опосередковане засобами художнього слова (короткі оповідання і майстерні замальовки з життя, оперті на досвід педагога, авторські й народні притчі тощо), і не сформовані в завершені положення роздуми. У книзі відчутна традиція класичної та народної повчальності, яка розвинута Василем Олександровичем згідно з його системою етичних поглядів. Складається вона із циклу бесід, які стосуються формування серед молоді рис особистості. Їх можливо групувати за такими напрямками: любов до Батьківщини і громадянськість; ставлення до людей і обов'язок перед ними; ставлення до батьків, рідних, близьких; розуміння життя, добра і зла в ній; виховання високих моральних якостей і норм поведінки; любов до знань, до школи, учителя; ставлення до дружби, любові, сім'ї; ставлення до краси в природі та суспільстві.

Як педагогічна категорія, ставлення – вибіркове: людина сама на базі власних знань та досвіду, поглядів, критеріїв оцінки, переконань, інтересів та схильностей обирає привабливе для себе ставлення до предметів, людей, живій-неживій природі, явищам і подіям духовного життя людини.

Ставлення існує, проявляється, виявляється в трьох формах – раціональній, емоційній і поведінково-діяльнісній.

Раціональна форма (сфера свідомості людини) є у вихованні необхідною для того, щоб людина навчилась осмислювати життя в усіх його проявах. Кожен вчинок особистості потребує вірного (адекватного) розуміння, осмислення, бо із серії вчинків складається поведінка – моральна чи аморальна. Необхідно постійно порушувати у молоді розумовий голод, підтримувати та розвивати у них «запитальне» ставлення до світу. Звідси ми можемо зробити висновок: першою важли-

вою складовою ланкою змісту виховання має стати освіта: моральна, громадянська, політична, естетична, екологічна, економічна, статева... Щоб сформувати систему знань про світ і не минаючи потребу в їхньому постійному поповненні. «Я вважаю, – стверджував В. Сухомлинський, – що школа лише тоді школа, коли головний предмет у ній – людинознавство, коли пізнання світу починається з пізнання людської душі і на основі цього пізнання формуються переконання і найголовніше – виховується здатність любити і ненавидіти. По суті, виховання справжньої людини є одухотворення красою людського духу, – таке глибоке одухотворення, що Людина замислюється: хто я? Для чого я живу на світі?» [7, 156].

Форма емоційна передбачає сприймання будь-якого знання, будь-якої дії та вчинку скрізь призму емоційної будови особистості, почуттів, викликаних явищами навколишнього світу. Люди давно придумали способи розвитку людини, створюючи для нього емоційно-позитивний стан душі, способи очищення душі (катарсис): вплив на людину поезією, музикою, театром, природою, натхненною людиною. «Якщо хочеш бути красивим, працюй до самозабуття, працюй так, щоб ти відчув себе творцем, майстром, господарем в улюбленій справі. Працюй так, щоб очі твої виражали натхненність великим людським щастям – щастям творчості. Зовнішня краса має свої внутрішні, моральні витoki. улюблена творчість накладає відбиток на риси обличчя, робить їх тонші, виразні» [2, 233].

Отже, другою важливою ланкою змісту виховання має бути створення досвіду співпереживання позитивного під час зустрічі з істинною, добром, красою та негативного під час зустрічі з брехнею, злом, потворним.

Третя форма – поведінково-діяльнісна, у якій існує та виявляється ставлення. Логіка така: знання про світ, емоційна оцінка їх незмінно призводять до певного типу дії та вчинків, тобто свідомих, усвідомлених дій.

Учень, який знає тонкощі та правила тактовної поведінки, який прийняв їх емоційно (відчуває задоволення від їхнього дотримання), завжди культурний і ввічливий. Поведінка як система вчинків реально виявляє сутність особистості, тобто систему його відно-

син до навколишнього світу. «Кожен твій крок врешті-решт відбивається на твоєму ближньому, тому що йдеш ти кудись і з якоюсь метою; кожне твоє слово в душі іншої відгукнеться, але як відгукнеться – залежить від тебе. Вже те, що дивишся на навколишній світ і бачиш його, таїть в собі і добро, і зло: все залежить від того, що ти бачиш і як ти бачиш» [2, 102].

Виходить, для того, щоб ставлення закрипилося в поведінці та діяльності особистості, необхідно створити досвід моральної, правової, естетичної тощо діяльності, що формує групу звичок, виховує розум і почуття. Тому третьою ланкою змісту виховання має бути організація різноманітних видів діяльності. «Менше тріскухих фраз про любов до людини взагалі, більше конкретного діла, сердечної турботи в житті, у творенні радощів – ось що має стати правилом морального виховання», – писав педагог [3, 21].

Будь-яка форма виховної роботи, будь-який акт педагогічного впливу (від великого виховного заходу до педагогічної бесіди) будуть ефективними, якщо містять у собі вплив відразу на всі три форми відносини: раціональну, емоційну й поведінково-діяльнісну.

Соціальний розвиток людини полягає в його поступовому входженні в суспільство, суспільні, ідеологічні, економічні, виробничі, правові та інші ставлення. Засвоївши ці ставлення та свої функції в них, людина стає членом суспільства. «Найвищим двигуном людської поведінки є переконаність – «цар у голові», збагачена досвідом і моральними цінностями. Однак все це оволодіває свідомістю вихованця лише тоді, коли крім розуміння добра і зла, крім логічного аналізу – що добре і що погано, у душі живе почуття, переживання добра і зла. «Цар у голові» стає могутнім керівником лише у тому випадку, якщо, спілкуючись з людьми, відчуваючи себе активним учасником людських стосунків, людина переживає добро і зло, хороше і погане поза своєю особою, як хороше і погане у самому собі» [8, 26].

Вінцем є духовний розвиток людини. Він означає осмислення ним свого високого призначення в житті, поява відповідальності перед сьогоdnішнім і майбутніми поколіннями, розуміння складної природи світобудови і прагнення до постійного морального вдоско-

налення. «Духовний розвиток – це процес багатогранний, безперервний і водночас єдиний. В дитині відбуваються постійні якісні зміни всіх психічних процесів, усіх компонентів духовного світу: мислення, почуття, волі, здібностей, причому зміни ці відбуваються в тісному зв'язку й взаємодії» [4, 234].

Мірою духовного розвитку може бути ступінь відповідальності людини за свій фізичний, психічний, соціальний розвиток, за своє життя та життя інших людей. Духовний розвиток визнається ядром становлення особистості в людині все більше. «І ще один духовний початок є в нашій людській любові, це наша потреба в людині. Я не можу жити без відчуття й усвідомлення того, що я комусь дорогий, що хтось бачить весь сенс свого буття лише тому, що на світі є я» [2, 41].

Здійснюючи виховання, освіти, навчання, люди в суспільстві вступають між собою в певні стосунки – це виховні ставлення. Виховні ставлення є різновидом відносин людей між собою, спрямованих на розвиток людини за допомогою виховання, освіти, навчання. Виховні ставлення спрямовані на розвиток людини як особистості, тобто на розвиток її самовиховання, самоосвіти, самовизначення. І знов ми знаходимо підтвердження у працях Василя Олександровича «Найбільша перемога – це перемога над самим собою. З дитинства вчись керувати собою. Наказувати собі, володіти собою вчись з малого. Змушуй себе робити те, що треба, і належне стане для тебе бажаним. Ця гармонія – основа твоєї дисципліни... Ти станеш справжньою людиною лише тоді, коли зрозумієш, що таке важко» [2, 125]. До них можуть бути застосовані різноманітні засоби: техніка, мистецтво, природа. На підставі цього розрізняють такі типи виховних ставлень, як «людина – людина», «людина – книга – людина», «людина – техніка – людина», «людина – мистецтво – людина», «людина – природа – людина» і т. ін.

Кожна людська особистість неповторна, тому виховання людини «полягає насамперед у розкритті цієї неповторності, самобутності, творчої індивідуальності. Здійснювати це завдання – означає вести кожного вихованця тією доріжкою, на якій з найбільшою яскравістю може розкриватися сила його розуму і умінь, майстерність і творчість. Скільки уч-

нів – стільки й доріжок. Саме в цьому й полягають труднощі і разом з тим благородство роботи вихователя – інженера людських душ» [5, 93].

Категорію «ставлення» В. Сухомлинський розглядає через категорію обов'язку, зобов'язання («долженствование»). «Виховати справжню людину, навчити її жити – означає навчити її повинності» [2, с.7].

Привчати до обов'язку – це означає насамперед учить бачити життя, бачити людей, бачити те, що тебе оточує, розуміти те, що все навколишнє тебе певною мірою стосується тебе, і не тільки розуміти це, а й відчувати серцем, бути нетерпимим до байдужості, зневажати закритість серця, ненавидіти хамство. «Ми побачили в саду надламану гілку яблуні. Це вітер пошкодив дерево; немає винуватця, але ми не можемо пройти мимо. Саме там, де, здавалося б, все робиться само особливо важливо відчуття боргу. Діти могли б байдуже подивитися на повислу гілку і пройти мимо – це був би урок байдужості, і, чим більше таких уроків в дитинстві у людини, тим більше небезпека егоїзму, підлості, зради. Ми зупиняємося, підв'язуємо надламану гілочку, діти відчують і радість, і занепокоєння – не все, що зустрічається їм у світі, щасливо» [2, 39]. Цей вплив такий тонкий, що на перший погляд здається несуттєвим. Педагог повинен володіти насправді майстерністю «вищого пілотажу», щоб з позицій наміченої виховної мети впливати на ті чи інші ставлення дитини.

Василь Олександрович розглядав виховання як прийняття дитиною певної форми світосприймання та світогляду. Він вважав, що людина має стати тим, ким вона хоче, але насамперед вона має бути особистістю, в структуру якої входить почуття свободи, совісті й відповідальності. На думку Василя Олександровича, саме тут знаходиться важливі критерії категорії ставлення, бо бути справжньою людиною наодинці зі своєю совістю набагато складніше, ніж перед очима людей, які оцінюють тебе та твої дії. «Якщо людина наодинці із собою робить щось погане, і думає, що ніхто не дізнається, то він глибоко помиляється. Ховатись від людей – низько, низько ховатись від себе бо це помножується на підлість та блюзнірство» [2, 94].

Василь Олександрович окреслив гуманістичний ідеал людини – людини, яка живе в гармонії з природою, іншими людьми й суспільством. Розвиваючи та формуючи бажання, почуття й потреби дитини, він створює в такий спосіб виховану людину, яка сама, своїм власним волевиявленням створює моральний закон для себе, і тим самим стає автономною, але тісно пов'язаною з іншими людьми законами моральності. «Моральна свобода, – писав він, – велике людське багатство... Але це багатство стає благом, якщо людина усвідомить себе як частину колективу, суспільства, народу, розуміє спільні для всіх людей інтереси й потреби, підкоряється власному почуттю обов'язку і на основі особистого розсуду, особистого бажання, особистої волі робить так, як вважає за потрібне колектив, суспільство, народ» [7, 266].

В. Сухомлинським пов'язує розв'язання питань виховання зі свободою як здатністю самостійно визначати свою поведінку, діяти на основі власного вибору, власних рішень із традиціями педагогічної етики, з моральною відповідальністю.

Висновки дослідження. Василь Сухомлинський уводить до педагогічної науки категорію ставлення як одну з провідних у вихованні. Він будує концепцію виховання почуттів, розвитку духовності через світ культурних цінностей, через формування почуття

совісті спочатку перед собою, а потім перед іншими, через категорію обов'язку та зобов'язання. Таким чином, наукову спадщину та педагогічну систему В. Сухомлинського можна назвати «гармонією ставлень».

Список використаних джерел

1. Ананьев Б. Г. Избранные психологические труды. У 2 т. — М. : Педагогика, 1990. — Т. 1. — С. 159.
2. Сухомлинский В. А. Как воспитать настоящего человека (советы воспитателям) / В. О. Сухомлинский // Киев : Изд-во «Радянська школа», 1975. — 235 с.
3. Сухомлинский В. А. Как воспитать настоящего человека: (Этика коммунистического воспитания) / В. А. Сухомлинский; сост. О. В. Сухомлинская. — М. : Педагогика, 1989. — 288 с.
4. Сухомлинский В. О. Духовный світ школяра / В. О. Сухомлинський // Сухомлинський В. О. Вибрані твори: в 5 т. / редкол.: О. Г. Дзевєрін (голова) та ін. — К. : Рад. шк., 1976. — Т. 1. — 1976. — С. 207—400.
5. Сухомлинський В. О. Людина неповторна / В. О. Сухомлинський // Сухомлинський В. О. Вибрані твори: в 5 т. / редкол.: О. Г. Дзевєрін (голова) та ін. — К. : Рад. шк., 1976. — Т. 5. — 1977. — С. 80—96.
6. Сухомлинський В. О. Проблеми виховання всебічно розвинутої особистості / В. О. Сухомлинський // Сухомлинський В. О. Вибрані твори: в 5 т. / редкол.: О. Г. Дзевєрін (голова) та ін. — К. : Рад. шк., 1976. — Т. 1. — 1976. — С. 53—206.
7. Сухомлинський В. О. Як виховати справжню людину / В. О. Сухомлинський // Сухомлинський В. О. Вибрані твори: в 5 т. / редкол.: О. Г. Дзевєрін (голова) та ін. — К. : Рад. шк., 1976. — Т. 2. — 1976. — С. 147—416.
8. Этюды о В. А. Сухомлинском. Педагогические апокрифы: науч.-попул. изд. / сост., предисл., послесл., коммент., вступ. к частям книги О. В. Сухомлинской. — Харьков : Акта, 2008. — 432 с.

О. А. KUZNETSOVA

Mykolaiv

INVESTIGATION OF THE CATEGORY OF «ATTITUDE» IN THE SCIENTIFIC HERITAGE OF V.O. SUKHOMLYNSKYI

The category of «attitude» through scientific view V. Sukhomlynskyi is analyzed in the article. Its forms of manifestation – rational, emotional, behavioral, and active are considered. The main focus of the article is given to the views of Vasyl Oleksandrovych and his attitude to people, objects, phenomena, facts, events of the world.

Key words: the category of attitude, personality, forms of category manifestation

Е. А. КУЗНЕЦОВА

г. Николаев

ИССЛЕДОВАНИЕ КАТЕГОРИИ «ОТНОШЕНИЕ» В НАУЧНОМ НАСЛЕДИИ В. А. СУХОМЛИНСКОГО

В статье анализируется категория «отношение» под углом зрения научных взглядов В. Сухомлинского. Рассматриваются формы ее проявления – рациональная, эмоциональная и поведенческо-деятельная. Основное внимание в статье уделяется взглядам Василия Александровича и его отношению к людям, предметам, явлениям, фактам, событиям окружающего мира.

Ключевые слова: категория отношения, личность, формы проявления категории.

Стаття надійшла до редколегії 21.08.2014